

- yskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN). The first President of Russia B. N. Yeltsin's Fund. (in Russian)
25. Fund 87. Description 3. Case 441. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti — State Archives of Vinnytsya region. Vinnytsya. (in Ukrainian)
 26. Fund 1. Description 23. Case 1477. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy — Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv. (in Ukrainian)
 27. SHVARTS, S. (1968) *Byrobydzhan. Knyha o ruskom evreistve. 1917–1967 – Byrobydzhan. A book about the Russian*
 28. *Jewry. 1917 – 1967*. New-York: Union of the Russian Jews. (in Russian)
 29. Fund 457. Description 3. Case 480. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti — State Archives of Vinnytsya region. Vinnytsya.
 30. Fund 457. Description 3. Case 1372. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti — State Archives of Vinnytsya region. Vinnytsya.
 31. Fund 457. Description 3. Case 1956. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti — State Archives of Vinnytsya region. Vinnytsya.
 32. Fund 136. Description 43. Case 282. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti — State Archives of Vinnytsya region. Vinnytsya.

Надійшла до редакції 2 січня 2015 р.

УДК 94(477):323.22/.28:316.4«2005/2013»

М. С. Кучерук

**УКРАЇНА 2005–2013. «ПОМАРАНЧЕВІ», «БІЛО-БЛАКИТНІ», «РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ»:
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Одеський національний політехнічний університет,
проспект Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Кучерук Марина Сергіївна, к. і. н., доцент кафедри історії та етнографії України, e-mail: kucherukmaruна@ukr.net

АНОТАЦІЯ

Революційні події 2004 і 2014 рр. в Україні неодноразово ставали і ставатимуть об'єктом досліджень політологів, економістів, соціологів, юристів; до них неодноразово зверталися і звертатимуться політики і громадські діячі. Цікавість до «помаранчевої» революції і «революції гідності» з боку суспільства покликана, в першу чергу, через їх актуальність і вплив, які вони здійснюють на життя громадян.

Часто методологічна помилка криється в тому, що події в Україні 2004–2014 рр. розглядають ізольовано, ніби вони були одномоментними актами, не пов'язаними або мало пов'язаними між собою. У статті здійснюється спроба віднайти ланцюг причинно-наслідкових зв'язків і розкрити приховану логіку подій; здійснено аналіз політичного життя України 2004–2014 рр.

На нашу думку, головною революційною подією для незалежної України стали 1989–1991 роки, коли український народ заявив про своє бажання жити у вільній, демократичній, незалежній Україні. Революцію 2004 р. не можна назвати завершеною й досі, а Майдан-2013 став реакцією громадянського суспільства на провал реформ і контрреволюцію В. Януковича.

Стара патримонологія, яка зуміла залишитися при владі, і сформована «нова еліта», що долучилася до неї у 1990-ті рр., тяжіли до консервації радянського суспільного ладу. В той час як громадянське суспільство, що зміцніло у 2000-х, прагнуло розбудувати ліберальну демократію. Саме це громадянське суспільство голосно заявило про себе у 2004 р., привівши до влади В. Ющенка. Це ж громадянське суспільство повалило режим В. Януковича у 2014 р., коли від здійснив спробу реставрувати Радянську Україну у складі Таможенного Союзу і відмовитись від євроінтеграції.

Ключові слова: революція; Майдан; громадянське суспільство; феодалізм; ліберальна демократія.

М. С. Кучерук

**УКРАИНА 2005–2013. «ОРАНЖЕВЫЕ», «БЕЛО-ГОЛУБЫЕ»,
«РЕВОЛЮЦИЯ ДОСТОИНСТВА»: СОЦИАЛЬНО-
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

Одесский национальный политехнический университет,
просп. Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Кучерук Марина Сергеевна, к. и. н., доцент кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

АННОТАЦИЯ

Революционные события 2004 и 2014 гг. в Украине неоднократно становились и становятся объектом исследований политологов, экономистов, социологов, юристов; к ним неоднократно обращались и будут обращаться политики и общественные деятели. Интерес к «оранжевой» революции и «революции достоинства» со стороны общества вызван, в первую очередь, их актуальностью и влиянием, которые они осуществляют на жизнь граждан.

Часто методологическая ошибка кроется в том, что события в Украине 2004–2014 гг. рассматривают изолированно, будто они были сиюминутными актами, не связанными или мало связанными между собой. В статье предпринимается попытка найти цепь причинно-следственных связей и раскрыть скрытую логику событий; осуществлен анализ политической жизни Украины 2004–2014 гг.

По нашему мнению, главным революционным событием для независимой Украины стали 1989–1991 гг., когда украинский народ заявил о своем желании жить в свободной, демократической, независимой Украине. Революцию 2004 г. нельзя назвать завершённой до сих пор, а Майдан-2013 стал реакцией гражданского общества на провал реформ и контрреволюцию Януковича.

Старая патронеменклатура, которая сумела остаться при власти, и примкнувшая к ней «новая элита», сформированная в 1990-е гг., стремились к консервации советского общественного строя. В то время как гражданское общество, которое окрепло в 2000-х, стремилось к развитию либеральной демократии. Именно это гражданское общество во всеуслышание заявило о себе в 2004 г., привело к власти В. Ющенко. Это же гражданское общество низложило режим В. Януковича в 2014 г., когда он предпринял попытку реставрировать Советскую Украину в составе Таможенного Союза и отказаться от евроинтеграции.

Ключевые слова: революция; Майдан; гражданское общество; феодализм; либеральная демократия.

M. S. Kucheruk

**UKRAINE IN 2005—2013. «THE ORANGES»,
«THE WHITE-BLUES» AND THE «REVOLUTION
OF DIGNITY»: SOCIAL AND POLITICAL FACTORS
IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY**

Odessa National Polytechnic University,
1 Shevchenko Avenue, Odessa, 65044, Ukraine

Kucheruk Marina Sergiivna, PhD in History, Assistant Professor of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

SUMMARY

Dramatic social upheavals of 2004 and 2014 have more than once become — and will be in the future — the subject of studies for political scientists, economists, sociologists and lawyers. Politicians and public figures have been and will be turning to the events of those years over and over again. Undoubtedly, such interest to the so called Orange

Revolution and the Revolution of Dignity is primarily caused by their relevance and the impact they make on the lives of Ukrainian citizens.

Often methodological error is caused by the fact that the events in Ukraine in 2004—2014 are considered in isolation, as if they were single-standing, completely unrelated or weakly connected events. This article analyzes the political life of Ukraine in 2004—2014 and attempts to find a chain of causation and reveal the hidden logic of the events.

In our opinion, the main revolutionary event for independent Ukraine were the years 1989 to 1991, when the Ukrainian people stated their desire to live in a free, democratic and independent country. Revolution of 2004 cannot be considered finished even now, and Maidan-2013 was a reaction of the civil society to the failure of the reform and counter-revolution of V. Yanukovich.

The old party leadership, which has managed to stay in power, and the recently formed the «new elite», which joined the old one in the 1990s, had their minds set on the preservation of the Soviet social order. Meanwhile the civil society, which got firmly established in the 2000s, sought to build a liberal democracy. It was the civil society that showed its worth in 2004 by bringing V. Yushchenko to power. The same civil society overthrew the regime of V. Yanukovich in 2014, when he attempted to restore the Soviet Ukraine as a part of the Customs Union and abandon European integration.

Key words: revolution; Maidan; civil society; feudalism; liberal democracy.

Напевне, немає в історії сучасної України явища, яке б викликало більше розчарувань, ніж «помаранчева» революція. Невдовзі, ще в 2005 р., короткочасна ейфорія минула, і на зміну їй прийшло розчарування, а команда В. Ющенко («любі друзі») стала пригчею во язицех. Тепер навіть сама лише згадка про «помаранчеу» революцію і «помаранчеві» перетворення викликають усмішку презирства.

Дарма. «Помаранчева» коаліція зазнала поразки, а сама революція перемогла. Вона засвідчила головний здобуток українського народу — початок формування політичної нації, демократії і громадянського суспільства, яке не тільки усвідомлює свої інтереси, а й здатне їх відстоювати. Та й не можна сказати, що вона завершилась на початку 2005 року.

Тема розвитку громадянського суспільства, взаємодії влади і громадян, політичне життя сучасної України набула широкого розповсюдження в засобах масової інформації (газети «Коментарі» [2; 4; 12; 15; 18], «День» [6; 8], журнали «Український тиждень» [9; 11; 13] «Кореспондент» [14]). Висвітлення і ана-

ліз суспільно-політичного розвитку держави можемо знайти у працях С. Адамовича [1], А. Гальчинського [3], Я. Грицака [5], Г. Касьянова [7], О. Симончука [17]. Також оригінальні думки знаходимо у публіцистиці М. Рябчука [16].

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду запропонованої теми, вважаю за необхідне з'ясувати деякі положення. Під громадянським суспільством часто розуміють так званій «четвертий сектор», тобто різноманітні громадські організації, об'єднання, союзи. Це загальноприйняте поняття. Але загальноприйняте не завжди означає вірне. Такі організації носять здебільшого формальний характер і є лише показником розвитку громадянського суспільства.

У даній статті ми спираємося на класичне тлумачення громадянського суспільства, того громадянського суспільства, політичну позицію якого теоретизував Д. Локк, яке становило читацьку аудиторію Вольтера і Д. Дідро, про яке писали К. Маркс і Ф. Енгельс, як структуру, яка діє паралельно державі.

Спираючись на думку класиків політичної думки, спробуємо дати власне визначення поняттю «громадянське суспільство». Згідно з нашими думками, громадянське суспільство — це такий ступінь розвитку суспільства, коли громадяни (на відміну від підданих) особисто вільні, необмежені у своїй діяльності, і не тільки усвідомлюють свої обов'язки, права, інтереси і потреби, але й здатні відстоювати їх і боротися за них [10, с. 100].

Форми вираження активності громадянського суспільства можуть бути різними: участь у виборах, об'єднання в громадські організації, спілки, демонстрації, мітинги, революції.

Другим важливим моментом є питання розвитку громадянського суспільства в Україні. Варто зазначити, що громадянське суспільство як складова частина капіталістичного засобу виробництва розвивається разом із буржуазією (або середнім класом), як суспільною базою і його матеріальною основою, демократією як законодавчою основою, і лібералізмом як його ідеологічною основою.

Сучасне українське суспільство є амбівалентним: з одного боку, активно розвивається громадянське суспільство, з іншого — на достатньо міцних позиціях почувається і патерналістське суспільство, яке дісталось нам у спадок від Російської

імперії і Радянського Союзу. Людина, яка або отримує зиск від існування патерналістського суспільства, або просто є його прихильником, ніколи не буде сприймати ні лібералізм, ні демократію, ні громадянське суспільство.

Тому, на нашу думку, більш правильним буде говорити не стільки про розвиток громадянського суспільства, скільки про протистояння громадянського і патерналістського суспільств.

Наприклад, про це протистояння писав ще М. Рябчук у 2002 р., говорячи про «холодну громадянську війну» в Україні між «українською» і «антиукраїнською» «партіями», тобто війну між авторитарною державою і громадянським суспільством [16, с. 168–169].

Я. Грицак в есе «Що залишилося після Помаранчевої революції?» доводить думку, що «помаранчева» революція не завершилася, вона була продовженням «недореволюцій» (термін Грицака) 1968 і 1989 років, які Україна не могла пережити через ізольованість і «залізну завісу». «Помаранчева» революція не завершилася, поки Україна зберігає курс на євроінтеграцію [5, с. 299]. Соціолог О. Симончук відзначає, що «помаранчева» революція стала першою реалізацією призначення середнього класу як ініціатора і лідера громадського руху, продемонструвавши високий рівень солідарності і згуртованості в обстоюванні своїх інтересів [17, с. 67]; учасники революції не мали єдиної ідеології, їх надихали ідеї лібералізму [17, с. 71].

Одним з позитивних наслідків «помаранчевої» революції стало зростання іміджу України на міжнародній арені. Перші візити В. Ющенка до Європи і США були, за висловом Г. Касьянова, тріумфальними, коли його виступи в Європарламенті і Сенаті США навесні 2005 р. справили позитивне враження деклараціями про наміри України [7, с. 436]. В лютому 2005 р. на засіданні Ради з питань співпраці Україна — ЄС був прийнятий план дій Україна — ЄС і «дорожня карта», як система показників реалізації цього плану. У грудні 2005 р. Україні присвоєно статус країни з ринковою економікою, у лютому 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі (СОТ).

Розчарування: революція на Майдані Незалежності не завершилася кадровою революцією. В Україні ще за часів Л. Кучми утворилася окрема каста, зі специфічним світоглядом і окремими інтересами, і, подібно до індійських каст, абсолютно за-

мкнена і закрита, а саме бюрократія. Заміна одних чиновників іншими відбувалася не за професійними якостями, а за принципом лояльності новій владі (часто-густо показової), до того ж хаотично. Як результат, постала проблема некомпетентності чиновників [7, с. 389]. На місцях здебільшого залишилися старі кадри, які згодом стали рушійною силою повзучої контрреволюції.

Результати культурної політики В. Юценка можна буде побачити лише за кілька років, коли підрасте нове покоління. Я. Грицак говорить про формування нової історичної пам'яті українського суспільства, а саме про Голодомор 1932–1933 рр. Саме за роки Юценкового правління у суспільстві сформувався національне розуміння, що, по-перше, голод був цілеспрямований, по-друге, він мав характер геноциду. 2007 року Верховна Рада ухвалила резолюцію про голод 1932–1933 [5, с. 300].

С. В. Адамович відзначає таке досягнення: «помаранчева» революція розбудила в суспільстві надії на можливість консолідації навколо будівництва правової демократичної країни. Викристалізувалася європейська перспектива [1, с. 16].

Відхід від реформ та чвари всередині «помаранчевої» команди призвели до реваншу В. Януковича і Партії регіонів, спочатку на парламентських виборах 2007 р., а згодом на президентських 2010 р. В країні настав період «біло-блакитної» реакції, або контрреволюції.

Чому стала можлива контрреволюція? За твердженням А. Гальчинського, для панівної верхівки держави і для бюрократії ліберальний принцип обмеження владних повноважень держави означав пряме і безпосереднє утиснення простору їхнього особистого інтересу [3, с. 56]. Ось марксистське пояснення біло-блакитної контрреволюції. І також марксистське пояснення «революції гідності»: прагнення жити у європейській країні, вільній від станових обмежень.

Після обрання у 2010 році Президентом України В. Януковича в національно-культурній політиці відбувся ухил на користь національних меншин і посилилася співпраця з Російською Федерацією. Така зміна внутрішньої і зовнішньої політики поставила під сумнів реалізацію консолідаційних ідей будівництва незалежної демократичної правової держави як складової частини євроспільноти [1, с. 16]. Це не могло не

викликати обурення українського суспільства, про яке знали функціонери від влади, але не зважали на це, вважаючи громадянське суспільство в Україні занадто слабким.

Маючи контроль над всіма гілками влади, В. Янукович прагнув скасувати конституційну реформу [8]. Наближені до нового президента переконували В. Януковича повернутися до повноважень другого президента. Тим більше, що у В. Януковича було те, чого в свій час були позбавлені два попередніх президенти: потужна, багата і гнучка партія. Новому Президентові та його команді вже не були вигідні повноваження Віктора Ющенка. Тому й прийнято рішення про повернення повноважень Л. Кучми новому Президентові [6]. Опозиція була занадто слабкою, щоб чинити гідний опір. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд виніс ухвалу про невідповідність процедури внесення змін до Основного Закону 2004 р. чинному законодавству. Іншими словами, конституційну реформу було скасовано.

Малий бізнес, який вважається локомотивом економіки розвинутих країн, потерпав від дій влади, яка розглядала його виключно як джерело надходжень до бюджету. Починаючи з 2008 р., відбувалося падіння, яке пояснюється не тільки глобальною фінансовою кризою. В 2012 р. число зайнятих на малих підприємствах складало лише 87,47 % від рівня 2007 р., тобто за п'ять років цей сектор втратив кожного восьмого робітника. В 2008 р. малі підприємства полишили 5,7 тис. робітників, в 2009 — 91,6 тис., в 2010 — 81,7 тис., в 2011 — 73,1 тис., в 2012 — 40,2 тис. [2]. Прийнятий владою Податковий кодекс, що й спричинив «податковий Майдан», знизив ефективність малого бізнесу. В 2011 р. кількість малих підприємств в Україні скоротилася на 3 тисячі, а в 2012 р. — ще на 10,2 тис.

В газеті «Комментарии» від 9 грудня 2011 року міститься цікава стаття, в якій автор аналізує політику влади стосовно громадян України, нав'язана песимістичними настроями після масових протестів «чорнобильців», які прокотилися країною після відміни урядом пільг [15]. Автор статті вважав, що подібні ініціативи влади сприяли укріпленню недовіри у взаємовідносинах між суспільством і владою. Такі кроки сприймалися як «закручування гайок» на тлі процвітання корупції, всюдозволеності і безкарності для «обраних». Все це

в кінцевому результаті мало призвести до посилення відчуття зневіри, безнадії і соціальної апатії у суспільстві. Досить вигідна кондиція громадян для влади. Коли стало зрозуміло, що економічні реформи приречені на провал, вихід для влади був один — зробити все, щоб послабили соціальні зв'язки між членами суспільства, щоб останні усвідомили свою безнадійну бідність і особистісну нікчемність, вважали себе звичайними, залежними, «маленькими людьми». І протиставити цій розрізненій масі таких людей свою вертикально-монолітну силу. Цю силу влада демонструвала вперто. Коли світ обурювався ув'язненням Ю. Тимошенко, вимагав її звільнити, влада давала чітко зрозуміти, що цього не буде. Коли голодуючі донецькі «чорнобильці» падали на коліна перед чиновниками, суд заборонив їх акцію протесту «у зв'язку із загрозою тероризму». Коли мітингарі поламали огорожу перед Верховною Радою, її швидко відновили, тому що «вона потрібна для огороження Маріїнського парку, а у всьому світі парки мають огорожу» [15]. Але влада недооцінила пересічних, «маленьких» українців. Так, пересічний українець відчував свою безсилість перед державою. Але чому влада вирішила, що він буде з цим всім миритися?

Ключовою подією 2012 року стало ухвалення Верховною Радою закону «Про засади державної мовної політики», в якому влада давала додаткові преференції російській мові. У зв'язку з цим вкотре розгорілися акції протесту («мовний майдан») влітку. Примітно, що проти закону виступили не тільки українськомовні, а й російськомовні громадяни, що свідчило про протистояння не мовного, а політичного характеру в суспільстві. В першу чергу, за збереження статусу української мови як державної виступили громадяни, які воліли бачити Україну як демократичну європейську країну [11].

Іноземні інвестори почали тікати з України; їх нажахали місцеві суди, корупція і бідність населення. Конкурувати з тими, хто сам встановлював правила гри, було неможливо. За 2010–2013 роки Україну полишило близько трьох десятків крупних іноземних кампаній. Гліб Простаков, замдиректора аналітичного центру «Експертна рада» у журналі «Кореспондент» стверджував, що йшов активний передел власності на користь своїх або споріднених структур [14, с. 22].

У ЗМІ навіть заговорили про намагання розбудови феодального суспільства [12]. Влада України (європейської країни) стала подібною до влади країн Азії чи навіть Африки. По-перше, існував принцип формування органів державної влади на основі родо-племінних зв'язків (трайбалізм); по-друге, постійне розділення на «своїх» і «чужих», більше того, роками плекалося почуття приналежності до «своїх», протиставляючи себе іншим українцям.

Як наслідок, на початок 2013 року в Україні зібралася низка проблем глобального масштабу, від вирішення яких залежала подальша доля держави: консервація влади і зростання її ізольованості від суспільства, вибіркоче правосуддя, корупція, тиск з боку Росії, похолодання відносин із ЄС, сповзання економіки в рецесію, зростання безробіття [4].

Влада зуміла вдало придушити хвилі народного протесту, поки вони були відносно малочисельними. Так, «майдан афганців» і «податковий майдан» вдалося розігнати, тому що інтереси підприємців і пільовиків не поділяли інші групи населення. У кращому випадку українці могли їм співчувати, але не підтримувати активно, в жодному разі не ризикувати своїм благополуччям чи навіть життям. «Мовний майдан» також виявився малочисельним і недостатньо потужним, адже більшість населення резонно зазначала, що українці у побуті і роботі і надалі будуть користуватися мовою, якою вони розмовляли до цього, байдуже, українською, російською і будь-якою іншою, незалежно від законодавства. Видно, влада прорахувалася, вважаючи, що можна вдало маніпулювати масами, переслідуючи власні інтереси. «Революція гідності» відбулась і вона набула масової підтримки, коли перед суспільством постала проблема, що об'єднала всіх — загроза євроінтеграції України і намагання втягнути її у Митний Союз.

Влада перемістилася до «віртуально світу», за містким висловом журналістів [13]. Тодішня влада навіть інтереси правлячого класу не відстоювала, не говорячи вже про суспільство, повністю ігноруючи базовий передвиборчий лозунг В. Януковича «Почую кожного». Міфологізуючи економіку, влада підштовхувала її до колапсу [18]. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС, яке мало відбутися у листопаді 2013 р., стало останньою надією українців на краще життя, хай навіть у віддаленій пер-

спективі. Відмова В. Януковича підписати цей документ знищила ці надії. У відповідь на цей ляпас громадянське суспільство знищило владу В. Януковича.

Влада В. Януковича не витримала народного натиску і впала. Чому так сталося? Історія знала і не таких тиранів, але їхня влада була міцною і тривалою.

Будь-яка влада є суспільним договором. Навіть деспотії Давнього Сходу трималися на певних соціальних групах. Поки влада підтримує інтереси населення, вона міцна. Правда, іноді траплялось, що інтереси певних груп йшли врозріз з інтересами інших груп населення, а іноді і шкодили їм, проте завжди має бути певна соціальна верства, на якій тримається влада. В. Янукович залишився без підтримки будь-яких суспільних верств. Голосуючи за того чи іншого кандидата, громадянське суспільство укладає суспільний договір із владою, згідно з яким воно дарує владу тим, хто її прагне, в обмін на виконання передвиборних обіцянок. В цьому і полягає відмінність громадянського суспільства від патерналістського. Для останнього влада — сакральна, недоступна людському розумінню. В той час як для громадянського суспільства, влада — це своєрідний договір по найму, а чиновники — наймані робітники, яких і звільнити можна в разі недбалого виконання ними обов'язків.

У надрах українського суспільства сформувався цілком достатній прошарок для підтримки європейських перетворень [9, с. 18]. Так, малочисельний. Але достатньо згуртований і активний. В Україні чітко проглядають соціально-економічні передумови для утвердження ринкової та демократичної європейської держави, тобто побудови західної ліберальної демократії. Саме таку мету переслідували люди, які вийшли на Майдан Незалежності у листопаді 2013 року і стояли там аж до кривавих подій лютого 2014 року, коли, після розстрілу «Небесної сотні», з країни втік В. Янукович зі своїми прибічниками. Таким чином, лютий демократична революція в Україні відбулась у 2014 році.

Громадянське суспільство не можна створити штучно. В іншому випадку це буде ерзац-громадянське суспільство. Його не можуть контролювати ні уряд, ні громадські організації, ні іноземні фонди — навпаки, громадянське суспільство їх контролює. Не держава наказує громадянському суспільству, а громадянське суспільство дає накази державі.

Не зайвим буде звернутися до європейської історії і подивитися, як формувалося громадянське суспільство. Європа пережила немало військових катаклізмів — революції і контрреволюції, громадянські війни, визвольні війни за незалежність: буржуазна революція в Англії, революція, а потім війна за незалежність у Нідерландах (можна провести паралелі із Україною), Велика французька революція. Не потрібно бути наївними. Права не дарують і не отримують у подарунок. Їх виборюють, важко, свобода має високу ціну. Таку, яку колись заплатила Європа і таку, яку платить Україна.

Таким чином, можна констатувати процес формування громадянського суспільства. 2000-ні роки позначилися зростанням політичної активності громадянського суспільства, пік якої припадає на 2004 р. («Помаранчева» революція) і 2014 р. («Революція Гідності»).

Попри негативні процеси у сфері економіки 1990-х років, олігархічний капіталізм, який сформувався, «тіньову» економіку, в Україні виник, хоча малочисельний і відносно незможний середній клас (буржуазія), який перетворився на рупор політичних змін.

Література та джерела

1. Адамович С. В. Революція на граніті 1990 р. та помаранчева революція 2004 р. : у пошуках ідеї соборності / С. В. Адамович // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст : Матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 2-3 березня 2012 р. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2012. — С. 9-18.
2. Винчук И. Цифры, которых не желает знать Азаров / И. Винчук // Комментарий. — 2012. — № 42. — 1 нояб. — С. 20-21.
3. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України / А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2011. — 288 с.
4. Государев В. 13 проблем, которые придется решить в 2013 году / В. Государев // Комментарий. — 2012. — № 50. — 28 дек. — С. 2-3.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад / Грицак Я. — К. : Критика, 2011. — 350 с.
6. Капсамун І. «Нас повернули в посткомуністичний монархізм»: Вадим Карасьов про зміну політичної системи / І. Капсамун // День. — 2010. — № 180. — С. 4.
7. Касьянов Г. Украина 1991-2007: очерки новейшей истории. — К. : Наш час, 2008. — 480 с.

8. Ковальов П. Конституційний самообман: Чого чекати від отримання Януковичем повноважень Кучми? / П. Ковальов // *День*. — 2010. — № 162–163. — С. 4.
9. Крамар О. Русійна сила європейських перетворень / О. Крамар // *Український тиждень*. — 2014. — № 48 (368). — 28.11–4.12. — С. 18–21.
10. Кучерук М. С. Про проблему формування громадянського суспільства в незалежній Україні / М. С. Кучерук // *Інтелекція і влада*. Серія : Історія. — Одеса, 2014. — № 31. — С. 93–104.
11. Макаров Ю. Чинник мобілізації більшості / Ю. Макаров. — *Світ у 2013*. Український випуск. — *Український тиждень*. — 2012. — С. 146.
12. Полищук О. Все будет «семья» / О. Полищук // *Комментарии*. — № 34, 9 сентября 2011. — С. 3.
13. Полищук О. Власть переместилась в параллельный мир / О. Полищук // *Комментарии*. — 2012. — № 22. — 3 февр. — С. 22–23.
14. Прядко И. Все на выход / И. Прядко // *Корреспондент*. — 2013. — № 28 (567). — 19 июля 2013. — С. 20–24.
15. Рыбачук Ю. Вводим страну в уныние. Дорого / Ю. Рыбачук // *Комментарии*. — 2011. — № 47, 9 дек. — С. 2.
16. Рябчук М. Постколониальный синдром / Рябчук М. — К. : К. І. С., 2011. — 240 с.
17. Симончук О. Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу / О. В. Симончук // *Українське суспільство 1994–2005*. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2005.— С. 62–71.
18. Щербина Ю. Економіка с потолка / Ю. Щербина // *Комментарии*. — 2012. — № 5, 3 февр. — С. 25.

References

1. ADAMOVCYCH, S. V. (2012) Revolyutsiya na hraniti 1990 r. ta pomarancheva revolyutsiya 2004 r.: u poshukakh ideyi sobornosti — Revolution on the Granite 1990 and the Orange Revolution in 2004, in search of ideas of Unity. In: *Natsional'na revolyutsiya: zahal'noyevropeys'ka tradytsiyya ta ukrayins'kyi kontekst: Materialy Vseukr. nauk. konf. z mizhnarodnoyu uchastyu — National Revolution: Tradition and Ukrainian-European context: All-Ukrainian Scientific Conf. with international participation*. Ivano-Frankivs'k. 2–3 March. Ivano-Frankivs'k: Lileya NV. pp. 9–18. (in Ukrainian)
2. VINCHUK, I. (2012) Tsifryi, kotoryih ne zhelaet znat Azarov — The figures Azarov does not wish to know. *Kommentarii — Comments*. 1 November. pp. 20–21. (in Russian)
3. HALCHYNSKYI, A. (2011) *Liberalizm: uroky dlya Ukrainy — Liberalism: Lessons for Ukraine*. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
4. GOSUDAREV, V. (2012) 13 problem, kotorye pridetsya reshit v 2013 godu — 13 issues that must be dealt with in 2013. *Kommentarii — Comments*. 28 December. pp. 2–3. (in Russian)

5. HRYTSAK, Ya. (2011) *Strasti za natsionalizmom. Stara istoriya na novyy lad — Passion for nationalism. The old story in a new way.* Kyiv: Krytyka. (in Ukrainian)
6. KAPSAMUN, I. (2010) «Nas povernuly v postkomunistychnyy monarkhizm»: Vadym Karas'ov pro zminu politychnoyi systemy — «We returned to the post-communist monarchism»: Vadim Karasev the change of political system. *Den — The Day.* 180. p. 4. (in Ukrainian)
7. KASYANOV, G. (2008) *Ukraina 1991–2007: ocherki noveyshey istorii — Ukraine 1991–2007: Essays on the modern history.* Kiev: Nash chas. (in Ukrainian)
8. KOVALOV, P. (2010) Konstytutsiynyy samoobman: Choho chekaty vid otrymannya Yanukovychem povnovazhen Kuchmy? — Constitutional self-deception: What to expect from Yanukovich getting Kuchma's authorities? *Den — The Day.* pp. 162–163. p. 4. (in Ukrainian)
9. KRAMAR, O. (2014) Rushiyina syla yevropeyskykh peretvoren — The driving force of European reforms. *Ukrayinskyy tyzhden — Ukrainian week.* 48 (368). pp. 18–21. (in Ukrainian)
10. KUCHERUK, M. S. (2014) Pro problemu formuvannya hromadyanskoho suspilstva v nezalezhniy Ukraini — On the issue of civil society in independent Ukraine. *Intelihentsiya i vlada. Seriya: Istoriya — Intellectuals and state power. Series: History.* 31. pp. 93–104. (in Ukrainian).
11. MAKAROV, Yu. (2012) Chynnyk mobilizatsiyi bilshosti — The majority's mobilizing factor. — *Svit u 2013. Ukrayinskyy vypusk — World in 2013. Ukrainian release. Ukrayinskyy tyzhden - Ukrainian week.* p. 146. (in Ukrainian).
12. POLISCHUK, O. (2011) Vse budet «semya» — Everything will be «family». *Kommentarii — Comments.* 6 September. pp. 2–3. (in Russian).
13. POLISCHUK, O. (2012) Vlast peremestilas v parallelnyy mir — The authorities have moved into a parallel world. *Kommentarii — Comments.* 3 February. pp. 22–23. (in Russian).
14. PRYADKO, I. (2013) Vse na vyihod — Everybody out. *Korrespondent.* 28 (567). pp. 20–24. (in Russian).
15. RYIBACHUK, Yu. (2011) Vvodim stranu v unyinie. Dorogo — Immersing the country into depression. At a high price. *Kommentarii — Comments.* 9 December. p. 2. (in Russian)
16. RYABCHUK, M. (2011) *Postkolonialnyy syndrom — Postcolonial syndrome.* Kiev: «K. I. S.». (in Ukrainian).
17. SYMONCHUK, O. Pomarancheva revolyutsiya: povstannya seredn'oho klasu? Tak! Za danymy monitorynhu — The Orange Revolution: Rise of the middle class? Yes! According to monitoring data. pp. 62–71. (in Ukrainian).
18. SCHERBINA, Yu. (2012) Ekonomika s potolka — Economics from the ceiling. *Kommentarii — Comments.* 3 February. p. 25. (in Russian).

Надійшла до редакції 1 січня 2015 р.